

УДК 94(477)«1941/1944»:355.355(477.41+477.53):34

© Максим ГЛАВАЦЬКИЙ

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ НА ТЕРИТОРІЇ ГЕНЕРАЛЬНОЇ ОБЛАСТІ «КИЇВ» 1941–1944 рр.

На основі архівних матеріалів аналізується культурно-освітня діяльність органів німецької окупаційної влади, розкриваються особливості українського питання на території генеральної області «Київ» в 1941–1944 рр.

Ключові слова: архів, культурно-освітня діяльність, органи окупаційної влади, генеральна область «Київ», Київська та Полтавська області.

Стрімкий процес оновлення українського суспільства, можливості, які відкрилися в наш час перед дослідниками, сприяють критичному переосмисленню історичного досвіду на базі залучення раніше недоступних джерел та застосування нових методологічних підходів. Велика Вітчизняна війна впродовж тривалого часу була і є одним із головних об'єктів наукових пошуків істориків усього світу. Дискусії з концептуальних проблем Другої світової війни не припиняються, і це вкотре засвідчує актуальність дослідження окремих її складників, у тому числі питань культурно-освітньої діяльності органів окупаційної влади на території України.

Розглядаючи стан вивчення проблеми німецької окупаційної політики в культурно-освітній сфері, потрібно зазначити, що в повоєнний період та наступні роки заявлена автором тема стала об'єктом уваги як українських істориків, так і зарубіжних. Найглибше ці питання вивчають М. Коваль, В. Король, О. Лисенко, Т. Першина, В. Ленська та інші. Зокрема, М. Загорулько та А. Юденков, вивчаючи матеріально-побутові умови населення окупованих територій, досліджували трансформацію окупаційної політики в ході війни. Аналіз особливостей запровадження окупаційного режиму в Україні належить Т. Першиній [1, 28].

Утвердження незалежності Української держави в 1991 р. створило сприятливі умови для об'єктивного наукового дослідження історії України періоду Другої світової війни. Роботи М. Коваля, присвячені характеристиці стану української культури, значно збагатили історіографію цієї проблеми [2, 38]. Питання освітньої політики нацистів уперше висвітлила В. Ленська [3, 82]. Сучасний український дослідник О. Гончаренко досліджує правове врегулювання освітньої сфери на території рейхскомісаріату «Україна» в контексті повсякденного життя українського населення [4, 503]. Також

важливою є монографія професора Українського вільного університету в Мюнхені Бланки Єржабкової, у якій автор розглядає освітню політику в школі, яку здійснювали в Україні в 1941–1944 рр. рейхсміністр з питань окупованих східних територій А. Розенберг та рейхскомісар України Е. Кох [5, 64].

Іманентною особливістю наукових робіт, присвячених розгляду пропонованої теми, є те, що культурний складник окупаційного режиму на території рейхскомісаріату «Україна» досліджується в контексті інших важливих проблем історії України періоду німецької окупації. Однак вивчення цього наукового сегмента в генеральній області «Київ» (Київська та Полтавська області), що входила до складу рейхскомісаріату «Україна», не простежується дотепер.

У процесі роботи над статтею автор використав матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) та Державного архіву Київської області (далі – ДАКО).

Розглядаючи зазначене питання, варто наголосити, що до початку війни велися дискусії стосовно використання українського фактора, ментальності українського народу для утвердження політичних орієнтирів німецької влади на території України. Потрібно звернути увагу на передвоєнні ідеологічні уявлення німців щодо можливостей здійснення нацистської окупаційної політики в культурній сфері та їхню реалізацію на окупованій території. Теза про загарбання нових територій ґрунтувалася на одному з положень теорії німецького географа Ф. Ратцеля, яку А. Гітлер взяв за основу ідеї розширення життєвого простору. Ідея привласнення українського потенціалу та його «раціонального використання» з'являється вже у 1933 р. у виступі німецького міністра А. Гугенберга на міжнародній конференції. Того самого року при зовнішньополітичному відомстві Німеччини (АПА) створюється «головний відділ» на чолі з А. Шикеданцем для планування освоєння Сходу. Фахівцем з «українського питання» у цьому відомстві вважався Г. Лейббрандт. Напередодні війни було розроблено генеральний план «Ост», згідно з яким населення окупованих територій передбачалося перетворити на рабів Німеччини. Лейтмотивом німецької окупаційної політики в соціокультурній площині стала теорія расової зверхності німецької нації. Відповідно до її положень «нижчі раси», у тому числі й українці, не мали права на національну самосвідомість, турботу про здоров'я, вищу освіту [6, 228].

Питання остаточних легальних форм рейхскомісаріату «Україна» та правового статусу його мешканців Гітлер залишив необґрунтованими. Національні почуття українців мали бути підтримувані такою мірою, аби усувати небезпеку спільного українсько-російського антинімецького фронту. Це було головною причиною для введення, наприклад, у рейхскомісаріаті «Україна» поряд з німецькою урядовою мовою української з вилученням російської; карбованця замість рубля тощо. Між тим, нацистська політика ослаблювала та уповільнювала ті потенційні чинники національної свідомості, які могли стати важливим елементом у змаганнях до незалежності взагалі. Це виявлялося, зокрема, в обмеженні загальної освіти до чотирьох класів народної школи, скороченні вищих щаблів освіти до вузькоспеціалізованих практичних

фахів, придушенні виявів культурної ініціативи українського населення (наприклад, «Просвіти», видавничого руху), закритті наукових установ, бібліотек і музеїв та їхнього пограбування, зниженні рівня преси (видавали німці), театрів тощо.

Основним інструментом реалізації політики в культурній сфері на території генеральної області «Київ» стали відповідні функціональні підрозділи органів самоврядування – соціального забезпечення, охорони здоров'я, освіти, науки та мистецтва. Діяльність органів місцевого самоврядування обмежувалася у своїх повноваженнях нацистським керівництвом, відзначалася низькою ефективністю через абсолютну підконтрольність і залежність від нього.

Німецька окупаційна політика у сфері культури ґрунтувалася не стільки на ставленні творців Третього рейху до соціальних проблем, скільки на їхніх поглядах у національному питанні. 16 липня 1941 р. рейхсміністр запропонував культурну політику щодо України: «В Україні ми могли б виступити з обіцянками в області культури, які б мали пробудити історичну самосвідомість українців, мали б відкрити університет у Києві...» [7, 76].

У часи німецько-нацистської окупації агресор здійснював не лише терор і тотальне знищення. Національна військова та цивільна адміністрації проводили політику, спрямовану на ефективне перетворення України в найбагатшу і найціннішу колонію Рейху, а її народу – у джерело дешевих і водночас висококваліфікованих трудових ресурсів.

Згідно з розпорядженням про шкільну освіту від 8 грудня 1941 р. на території генеральної області «Київ» до навчання допускаються «початкові класи народних шкіл, також сільськогосподарські та лісогосподарські школи. Для осіб жіночої статі – курси фахової підготовки по домашньому господарству, ручній праці, охороні здоров'я та гігієні. Не дозволяються: вищі навчальні заклади (університети, технічні вузи), вищі школи (гімназії, ліцеї та рівноцінні загальноосвітні заклади), середні школи (семінарії, загальноосвітні середні школи), професійні заклади (загальні школи із спеціальними планами навчання за певними професіями)» [8, 41]. Відповідно до навчального плану народної школи в 1-7 класах викладали 16 дисциплін, тижневе навантаження коливалося від 20 до 30 годин [9, 137].

У лютому 1942 р. «для забезпечення систематичної висококваліфікованої консультації для наявних учительських кадрів і з метою підвищення науково-теоретичного рівня й удосконалення практично-педагогічної підготовки» був реорганізований методичний сектор відділу освіти в сектор педагогічної перепідготовки й удосконалення вчителів [10, 15].

Одне з головних завдань школи полягало у вихованні «фізично здорової людини». Тобто треба було виховати вольову людину, з твердим характером. Освітня установа також повинна: привчити дитину відповідати за себе, сміло та відверто говорити не лише про свої досягнення, а також про свої недоліки [11, 4]. У школах дозволялося використовувати підручники, навчальну та іншу літературу, «очищену від більшовицької агітації». Беручи до уваги потенційні можливості фахового навчання української молоді, окупанти керувалися лише власними інтересами: забезпеченням відносно стабільного відтворення кваліфікованої робочої сили. Генерал-комісар Києва

Магунія дещо пізніше писав: «...Трирічні професійно орієнтовані школи виявилися врешті-решт доказом того, що ми все ж терміново потребували поповнення молодими спеціалістами всіх категорій трудового населення» [12, 6].

Початкові професійні школи стали первинною ланкою створюваної нацистами системи професійного навчання молоді. Було відкрито торгові, сільськогосподарські, шляхобудівні, лісомеліоративні школи, школи садівництва і овочівництва, ремісничі та підготовчі.

Ідея запровадження обмеженого професійного навчання для місцевого населення мала серед представників нацистської окупаційної адміністрації як прихильників, так і противників. Рейхскомісар України Е. Кох, відомий своїм украй ворожим ставленням до всього українського, не зважав на директиви навіть свого безпосереднього шефа А. Розенберга й відкрито саботував рішення останнього, що передбачали певні послаблення в сфері професійної освіти в Україні. Позиція Е. Коха знаходила підтримку багатьох місцевих керівників окупаційної влади [13, 17].

Потребу відновлення професійної освіти обстоювало й військово окупаційне командування. У березні 1942 р. начальник оперативного тилу групи армій «Південь» повідомляв до Берліна: «Українці виявляють велику цікавість до шкільної справи, особливо тут цікавляться можливостями відкриття професійних шкіл. Інтенсифікація шкільної діяльності необхідна вже тому, що найближчим часом буде потрібно компенсувати величезні потреби в кваліфікованих робітниках» [14, 112].

Ініціатива у створенні досить розгалуженої, як на той час, мережі професійних шкіл належала місцевій українській адміністрації. Наприкінці 1941 р. починається підготовка до відкриття фахових навчальних закладів двох рівнів: дворічних підготовчих шкіл, що забезпечували здобуття неповної середньої освіти та попередню професійну підготовку, а також трирічних середніх професійних шкіл, училищ, технікумів різних напрямів. Німецька окупаційна адміністрація не втручалася в питання організації навчального процесу, однак здійснювала тотальний контроль та жорстку ідеологічну цензуру з метою дебільшовизації навчання.

Наприкінці 1942 р. різко зросла потреба в робочій силі на території Рейху, а молодь в Україні намагалася у будь-який спосіб уникнути мобілізації на примусові роботи. Це змусило окупаційну владу переглянути свою позицію щодо загальної трудової повинності та професійної освіти місцевого населення. 24 жовтня 1942 р. Е. Кох видав розпорядження, відповідно до якого заборонялося навчання молоді віком від 15 років і старших. Усі юнаки та дівчата цього віку підлягали загальній трудовій повинності та могли бути відправлені до Німеччини [15, 2].

З огляду на це почалося масове закриття середніх шкіл, училищ, технікумів, вузів. Доповідаючи А. Розенбергу про причини закриття закладів, рейхскомісар України посилався на те, що ці школи фактично виконували роль «вищих курсів» для молоді з середньою освітою і «відволікали працездатну молодь від відправки до Німеччини» [16, 18].

Через непорозуміння між Е. Кохом та А. Розенбергом виник конфлікт. У листі до рейхскомісара від 22 грудня 1942 р. рейхсміністр писав: «Я ніяк не можу погодитися

з тим, що цей указ є політичною необхідністю. Більше того, систематичне професійне навчання, керівництво цим процесом і раціональне використання наявних людських ресурсів з точки зору потреб фронту і батьківщини – є найпершою політичною необхідністю» [17, 12]. На початку 1943 р. професійні школи, училища, технікуми відновили свою роботу.

Німці не були послідовними в питанні здобуття професійної освіти українцями. Завершити повний курс навчання в професійних школах змогли далеко не всі учні, а що стосується технікумів та інших спеціальних закладів із трирічним терміном навчання, то вони взагалі не здійснили жодного випуску спеціалістів. Освіту здобути в них змогли лише ті учні та студенти, які вступили до однотипних навчальних закладів ще до війни [18, 3].

Німецька окупаційна адміністрація розглядала питання мови навчання в освітніх закладах. 19 листопада 1941 р. було видано документ, у якому наголошувалося на необхідності поступового витіснення російської мови із сфери побутового спілкування в Україні. Згідно з директивою від 15 січня 1942 р. «Про використання мов в Україні» урядовою мовою в установах німецьких окупантів вважалася німецька, а офіційною мовою української допоміжної адміністрації – українська. На територіях, заселених українцями, навчання повинно проводитись українською мовою, яка була внесена як обов'язковий навчальний предмет до навчальних планів та програм цілої низки спеціальних фахових навчальних закладів. 26 березня 1942 р. в Постанові «Про вивчення місцевих мов» говорилося: «Вивчення української мови, особливо для гебітскомісарів та їх персоналу, конче необхідно, оскільки більшість із них у власній повсякденній роботі знаходиться у спілкуванні з населенням на місцях» [19, 7].

Відзначимо, що політика нацистської влади щодо освіти не була сталою, а зазнавала певних трансформаційних змін. Постійні суперечки між А. Розенбергом і Г. Брауном, з одного боку, та Е. Кохом і К. Зельцнером, з другого, відносно принципів засад розбудови системи освіти, ускладнили процес реалізації політичних засад у цій галузі. Відсутність єдиного підходу до розв'язання питання освіти спричинила непослідовність німецької політики. Установлено, що на захопленій території України частково відновилася робота дошкільних установ, закладів початкової, середньої, професійної та навіть вищої освіти. За формальними ознаками система освіти в умовах «нового порядку» майже не змінилася – більшовицька ідеологія поступилася нацистській. На початковому етапі освітні послуги зводилися до надання лише елементарних знань з арифметики, письма, читання.

Згодом гостра нестача фахівців середнього рівня для забезпечення нагальних військових потреб зумовила активні дії « нової влади » в галузі професійної освіти. З цією метою запроваджувалися два рівні професійної освіти – професійні підготовчі й середні школи, а також училища й технікуми. Функціонували навчальні майстерні при підприємствах, відкривалися різноманітні курси для перепідготовки спеціалістів, які отримали освіту до війни. Українська молодь сприймала здобуття освіти в навчальних професійних закладах різного профілю як засіб уникнення депортації до Німеччини. В окупованій Україні університети та інститути не тільки працювали, а й видавали випускникам дипломи про вищу освіту [20, 4].

За часів німецької окупації функціонування наукових закладів не припинялося. У містах України – як у Києві, так і на периферії – з приходом німців поновили роботу науково-дослідні інститути, що не були евакуйовані і результати діяльності яких могли представляти інтерес для окупантів (НДІ селекції, цукрової промисловості, торфу, розміщені в Києві, Полтавський НДІ кормів). Центром наукового життя залишався Київ, де відновилася діяльність УАН та Будинку вчених.

Політика нацистського керівництва відносно діяльності архівних та музейних установ спрямовувалася на використання українського наукового потенціалу зі стратегічно-розвідувальною метою для організації підготовки до вивезення культурних цінностей, досліджень стосовно давньої історії, генеалогії фольксдойче. Практичне втілення політичних прагнень окупаційної влади відбувалося через Г. Утікаля – керівника центрального управління зі збору й збереження культурних цінностей при головному політичному управлінні міністерства у справах окупованих східних областей.

Завданнями функціонування музейних установ стали нацистська пропаганда «нового порядку» за допомогою різнопланових виставок, систематизація та збір історичних і мистецьких експонатів, урізноманітнення «культурного дозвілля» німецьких військових. Однак музейні працівники з власної ініціативи здійснювали ще й науково-дослідну роботу – у липні 1942 р. у Кременчуцькому краєзнавчому музеї відбувся семінар, у якому взяв участь директор Інституту фольклору УАН професор В. Петров. У зв'язку з масштабами експозиційної діяльності та науково-дослідної роботи серед музейних установ особливу увагу привертає створений при Київській міській управі Музей-архів переходнової доби. Щотижневі наукові пленуми й семінари перетворювалися на жваві фахові дискусії: обговорювали теми з давньої і середньовічної історії України, доби національно-визвольних змагань, голодомор 1932–1933 рр., злочини більшовицької влади проти церкви, української інтелігенції [21, 45].

Отже, упродовж 1941–1944 рр. німецько-нацистські загарбники відкрили в Україні мережу навчальних закладів. Ініціатива у створенні цих навчальних установ належала значною мірою місцевій українській адміністрації. Німецьке окупаційне керівництво здійснювало повний контроль та жорстоку ідеологічну цензуру за змістом навчання і педагогічними кадрами. Одночасно з організацією мережі середніх шкіл було відкрито низку училищ, технікумів, різноманітних вузькофахових курсів. Загалом заходи німецької окупаційної влади щодо створення мережі навчальних закладів хоч і були проведені, однак нацистам не вдалося досягти бажаних результатів, оскільки вони були вкрай непослідовними та мали обмежений характер.

Нацисти розглядали освіту як один з інструментів запровадження «нового порядку», покладаючи на неї завдання виховання відданих Німеччині «напівлюдей». Офіційна позиція лідерів нацистської Німеччини щодо освітньої сфери впродовж війни змінювалася: від позбавлення права слов'ян на освіту до створення мережі освітніх закладів дошкільного виховання, початкової та середньої школи, професійної освіти, а згодом – і вищої. Поступки в освітній сфері робилися у зв'язку з виникненням

гострої потреби у кваліфікованій робочій силі з метою реалізації попередніх планів щодо використання окупованих територій.

До основних напрямів роботи наукових установ належали збирання, систематизація та підготовка до вивезення в Німеччину культурних цінностей з окупованої території, а також науково-дослідна робота. Різноманітні дослідження проводилися безпосередньо німцями за участю українських фахівців із питань, що становили інтерес для нацистів, але отримані ними результати, на жаль, потрапили до Німеччини разом із значною кількістю культурних цінностей.

Активна діяльність окупаційної влади у сфері освіти нібито підтверджувала зацікавленість окупантів у національно-культурному відродженні українців і передбачала залучення населення до добровільної співпраці. У зв'язку зі зруйнованою матеріально-технічною базою, відсутністю уніфікованих стандартів навчального процесу, чіткої вертикалі управління на обласному чи регіональному рівнях, цілісна система освіти в період окупації на території генеральної області «Київ» та рейхскомісаріату «Україна» в цілому не була представлена.

Джерела та літератури:

1. Першина Т.С. Фашистський геноцид на Україні. 1941–1944 / Т.С. Першина. – К.: Наукова думка, 1985. – 233 с.
2. Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку»: 1941–1944 рр. / М.В. Коваль // УІЖ. – 1993. – № 9. – С. 15 – 40.
3. Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України / В.В. Ленська // УІЖ. – 1990. – № 10. – С. 81–86.
4. Гончаренко О.М. Функціонування окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.) / О.М. Гончаренко. – К., НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – 600 с.
5. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.) у світлі німецьких документів / Б. Єржабкова. – К.: Наукова думка, 2008. – 272 с.
6. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР. (1941–1944 гг.). – М.: Наукова думка, 1985. – 466 с.
7. Україна в II світовій війні у документах: збірник німецьких архівних матеріалів: У 2 т. – Львів, 1997. – Т.1. – 284 с.
8. Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України у 1941-1944 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / М.В. Михайлюк. – К., 2006. – 287 арк.
9. ЦДАВО України. – Ф. 2443. – Оп. 1. – Спр. 15.
10. ЦДАВО України. – Ф. 2443. – Оп. 1. – Спр. 1.
11. Ніколаєць Ю. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 - липень 1942 рр.) / Ю. Ніколаєць. – Вінниця: Тезіс, 1999. – 64 с.

12. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. / Редкол. І.Ф. Курас (голова) та ін. – Т. 4. Україна в Другій світовій війні, 1939-1945. – К.: Генеза, 2003. – 584 с.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 324.
14. ЦДАВО України. – Ф. КМФ. – 8.-Оп.1. – Спр. 12.
15. ЦДАВО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 118.
16. ДАКО. – Ф.Р - 2412. – Оп. 2. – Спр. 33.
17. ЦДАВО України. – Ф.-КМФ-8. – Оп.1. – Спр.12.
18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 33.
19. ДАКО. – Ф. Р - 2356. – Оп. 18. – Спр. 1.
20. Потильчак О. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.) / О. Потильчак. – К.: Міжнародна фінансова агенція. – 1998. – 36 с.
21. Себта Т.М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.М. Себта. – К., 2000. – 225 арк.

© Максим ГЛАВАЦКИЙ

КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ НЕМЕЦКОЙ ОКУПАЦИОННОЙ ВЛАСТИ НА ТЕРРИТОРИИ ГЕНЕРАЛЬНОЙ ОБЛАСТИ «КИЕВ» 1941–1944 гг.

На основе архивных материалов анализируется культурно-образовательная деятельность органов немецкой оккупационной власти, раскрываются особенности украинского вопроса на территории генеральной области «Киев» в 1941–1944 гг.

Ключевые слова: архив, культурно-образовательная деятельность, органы оккупационной власти, генеральная область «Киев», Киевская и Полтавская области.

© Maksym GLAVATSKYI

CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE GERMAN OCCUPATION AUTHORITIES IN THE GENERAL FIELD OF «KYIV» 1941–1944

The author based on archival material analyzes of cultural and educational activities of the German occupation authorities, reveals the peculiarities of the Ukrainian question in the general field of «Kyiv» in 1941–1944.

Keywords: archive, cultural and educational activities, the authorities of the occupation authorities, the general area of «Kyiv», Kyiv and Poltava region.